

Benedek István (1915–1996), a kultúrtörténész orvosíró

Nem könnyű olyan családban igazi íróvá válni, amelyben előtte már két nemzedék egy-egy nagy egyénisége gazdagította a magyar literatúrát. Jól tudta ezt a felejthetetlen Benedek Elek apó István nevű unokája, aki egyáltalán nem mellesleg a sokoldalú Benedek Marcell és a kevésbé ismert műfordító Győri Lujza fia volt. Otthon szinte az anyatejjel szívta magába az irodalmat, a nagy Nyugat-nemzedék tisztaságai gyakorta megfordultak lakásukon, a számos Benedek-unokával együtt töltötte boldog nyarat Elek apó kisbaconi kúriáján, ahol egyformán találkozhatott ízes beszédű székely atyafiakkal és különböző rangú erdélyi írókkal, tevőleges tanúja lehetett a transzszilván ifjúság egyetlen lapjának, a Cimbora szerkesztésének, anyagi vergődésének, majd végleges megszűntének, amelybe a rajongva szeretett Elek apó is belehalt. Megrázó hűséggel írja ezt le az apjáról szóló igen érdekes, hiteles kortörténeti könyvében (7). Ebben az ízig-vérig irodalmi légkörben a nagypapa, az apa és András nevű fivére példáján természetesen a kamasz diák István szintén kacérkodott az írással, de apja műfordítói robotmunkája, anyagi gondjai megmutatták, mit jelentett akkor bárkinek csak a tolla után megélni és családot nevelni. Még a Kosztolányi Dezső, a Karinthy Frigyes vagy a Móricz kaliberű íróknak is.

Középiszkolásként Devecseri Gáborral, Karinthy Gáborral és Szendrő Józseffel együtt diák irodalmi lapot szerkesztett, majd érettségi után egyedül Devecseri ment bölcsésznek. Karinthy Gáboron ekkor már mutatkoztak a beilleszkedési nehézségek, Szendrő József színész lett, Benedek István pedig beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem orvosi fakultására. Elmondása és életműve szerint soha nem bánta meg, sőt! Pedig – ahogy írta – elég nehezen tanult, több vizsgát megismételni kényszerült, de szívósan kitarított a családi hagyomány ellenében a medicina mellett. Záró szigorlatát 1940-ben tette le és orvosdoktorrá avatták, azt követően a csepeli Weiss Manfréd Gyári Magánkórház segédorvosa lett (2). Már medikus éveiben élénk érdeklődést mutatott a pszichoanalízis iránt. A Nyugat nagy írói akkor Ferenczi Sándor bűvöletében éltek. Harmat Pál alapvető könyvéből (11) és természetesen a saját olvasmányainkból is ismerjük a freudizmus iránti fenntartásait, bár a Mestert mindig korszakalkotó jelenségnek tartotta. A Szondi-féle sorsanalízis fogta meg igazán, ez az élmény tette pszichiáterré. Már 1936-ban medikusként a legjobb Szondi-tanítványok egyike Illyésné Kozmutza Flóriával együtt. Harmat szerint ezen tapasztalatok alapján írta meg az 1943-ban megjelent Ösztön és bűnözés című munkáját (3). A Szondi-féle sorsanalitikus ösztönrendszer című érdekes módon a Budapesti Buddha Misszió 1987-ben stencilezett sokszorosítással.

Ugyancsak Szondi Mesternek ajánlotta az először 1948-ban, majd másodszor 1987-ben megjelent Az ösztönök világa analitikus és elemzéstörténeti össze-

foglalóját. Nagy hatással volt rá a Búcsú a sárgaház-tól szerzője, Hollós István, nála látta igazolva az emberséges kezelés hatásosságát az elmebetegeknél, amelynek gyakorlata a Aranyketrec című, talán a legnagyobb sikerű munkájában tükröződik (4).

De egy kicsit előre szaladtunk. Medikus korában a Benedek László professzor által előadott „hivatalos”, egyetemi ideg-elmegyógyászat kevésbé gyakorolt rá hatást, bár a névrokon professzor briliáns előadó volt. Kezdetben sokan összetévesztették a két Benedeket.

A világháború idején többször behívták katonának, majd 1944 őszén tanácsosabbnak látta Kisbacon kúriájába húzódni, ahol már várta az édesapja. A fegyverek elhallgatása után Észak-Erdély a Székelyfölddel együtt újra visszakerült Nagy-Romániához, majd következett a csalóka Groza-korszak, amely bizonyos megbékélést és az erdélyi autonómia illúzióját keltette. Legalábbis az ún. „haladó értelmiség” körében.

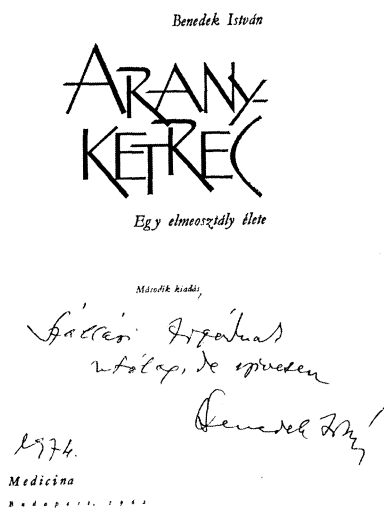
Kolozsvárt beindult a Babes-Bolyai Egyetem, a vágyálmot ez is erősítette. Az orvosi kar rövidesen leköltözött (nem egészen önszántából) Marosvásárhelyre, de a bölcsészet egyelőre Erdély fővárosában maradt. Ekkor hívták meg a magyar irodalmi tanuszékre Benedek Marcellt, a bölcsészethez tartozó pszichológiára pedig Benedek Istvánt. Az egyre bizarrabb légkört azonban az ottmaradt professzorok nagy része mindössze kettő évig bírta. Különösen, ha nem abban a közegben nőttek fel. Rövidesen elkezdődött az anyaországba való áttelepülés. Repatriált Benedek Marcell, Benedek István, László Gyula, az orvosok közül Haynal Imre, Krompecher István, Környey István, hogy csak a legismertebbekre utaljak.

Benedek István 1948–1952 között az Országos Ideg és Elmegyógyintézet főorvosa, előtte 1947-ben még megjelent a már említett Az ösztönök világa című könyve, utána abbahagyta a publikálást. Nyomasztotta az egyre inkább eláradó antipszichoanalitikus légkör, a sematikus és rendszerhű szépirodalomhoz viszont nem volt semmi hajlandósága. Ha egy kicsit is lojális, a Benedek Marcell társszerkesztésében megjelent Csillag bizonyára közli még a semlegesnek tűnő írásait, de igazmondó jelleme ezt nem engedte meg. Ez a folyóirat intézett támadást Jékely Zoltán és Weöres Sándor „kispolgári” költésze ellen, egy olyan kritikus tollából, aki 1956-ban aztán „megtért”, elhagyta az országot, és a szomszédos Ausztriát boldogította tovább, nyilván már nem marxista szellemű irományaival.

Az elhallgatása ekkor váratlanul szabad teret és terepet kapott, 1952-ben kinevezték az intapuzstai munkaterápiás intézet igazgatójává, ahol hűséges és szakmai társa volt elválaszthatatlan élettársa, Krisztina asszony. Itt dolgoztak egészen 1958-ig. A közeli osztrák határon át könnyen nyugatra távozhattak volna, elvégre tenyereként ismerte a szomszédos országot. A Svájcban élő Szondi Lipót, akivel annak

haláláig szoros kapcsolatot tartott fenn, bizonyára szerzett volna neki állást. Elvégre még csak 41 éves volt, kitűnően bírta a német és a francia nyelvet, de hazáját végleg nem volt hajlandó elhagyni. Erre kötelezte a családi hagyomány.

A szabad francia szellem egész életében végigkísérte. Különösen Rousseau gyakorolt rá nagy hatást. Apjával együtt fordították le a híres Vallomásokat. Ugyanezt jelentette neki az orvosok közül Philippe Pinel, a modern elmeorvoslás atyja, aki a nagy forradalom konventjétől kért és kapott engedélyt arra, hogy az elmebetegeket megszabadítsa láncaitól, az intézetek ablakait a vasrácsoktól. Az Aranyketrecet is az ő emlékének ajánlotta. A gall mestertől tudta meg Benedek, hogy ez a humánus módszer sem új, már századokkal korábban alkalmazta Zaragóza városának tébolydája, meglepően kedvező eredménnyel. Intapuszta tapasztalatok alapján készült az Aranyketrec. Naplónak indult, és sikeres munkaterápiai mű, laikusoknak és orvosoknak egyaránt érdekes és tanulságos regény lett belőle. Első kiadása 1957-ben jelent meg, igen nagy feltűnést keltett, napok alatt elfogyott. Akkor még a csekély példányszámnak tudták be. A második kiadás 1962-ben követte (*1. ábra*), már 15 ezres tételben, de az eredmény ugyanaz. A „fájdalomherceg” költőben nem nehéz felismerni az ifjúkori barát Karinthy Gábor személyét, aki élete végéig a Benedek-házaspárnál maradt. Egyszerre volt ápoló és családtag. Ez a rendhagyó és igen jól megírt könyv avatta a szerzőt véglegesen kultúr- és orvostörténeti szépíróvá. A harmadik kiadás az életmű sorozatban hagyta el a nyomdát (1974), már 59 800 példányban, versenyben a legdivatosabb bestsellerekkel. A negyedik kiadás még ezt is felülmúlta, a maga 65 ezres tételével. A közel másfél százezres példányból ma sem található az antikváriumokban. Az angol változat címe: *The gilded cage*, híre külföldre is eljutott. Két legismertebb könyve ma is az Aranyketrec és a Semmelweis és kora.

1. ábra: Az Aranyketrec címoldala

Az író egyre olvasottabb, de 1958–1968 között még pszichoterápiás szakrendelést vezetett a Fehérvári úti intézetben. Közben egymás után jelentek meg szépirodalmi és kultúrtörténeti művei. A páciensek száma is egyre nőtt, a rendeléssel azonban fel kellett hagynia, szerény nyugdíjjal eztán már csak az irodalomnak élt.

A darwinizmus kibontakozása még 1958-ban, a beszélgetés ideges emberekről 1963-ban jelent meg, különösen az utóbbi aratott osztatlan sikert mind az orvosok, mint a laikusok között. És ez önmagáért beszél. Szépirodalmi vénájú író népszerűsítő munkája ez, benne a nagy kérdés fejtegetése: milyen széles és színes a skála az ún. normális és abnormális között.

Első nagy tudománytörténeti vállalkozása a Lamarck és kora (5). Nem eléggé köztudott, hogy Darwin születésének évében (1809) már megjelent Lamarck *Philosophie Zoologique* című műve, amelyben megtalálható a darwinizmus egész elmélete. Csakhogy akkor még Linné eszméje uralkodott, amely szerint annyi az állatfaj, amennyit az úristen megteremtett és az ember preformált állapotban Éva anyáknig az őssejtben készen megtalálható. Benedek könyve is igazságot szolgáltatott a francia evolutionista előfutárnak, erre majd a Csineva című, önéletrajzi ihletésű regényében is visszatér.

Az Ember és gyerek (1965) izgalmas kisregény, a Bolond világ (1967) pszichiátriai esszék.

Az eddigi könyvei sikeresek, a hivatalos irodalom még fanyalog, de például Sükösd Mihály már értő és elismerő sorokat ír teljesítményéről az Új Írás hasábjain. Kultúrtörténeti ismertető szerepet kap a televízióban, amely a nézőknek tetszik, de a „szakmabélieknek” nem. Nem minden élcnélkül mondják „végre megtalálta helyét az aktuális tv-sztárok, Takács Mari és Szörényi Levente között”.

Botrányt azonban akaratlanul is Semmelweis-könyvével keltett (6). Ugyanis közeledett a legnagyobb magyar orvos halálának évfordulója, és ebből az alkalomból a csontvázát újra kihantolták, megvizsgálták és az eredményről négy nagytekintélyű professzor könyvet jelentetett meg (10). A csontok, a kórlapok, a visszaemlékezések alapján maradt a vérmérgezés kórisméje, amelyet eddig is tudtunk. Ekkor merült fel Benedek István változatában a szifilisz lehetősége. Erre utal a korai, hirtelen megöregedés, a váratlan elmezavar, amelyet a „meg nem értéssel” igyekeztek palástolni, de hány tudós jelentőségét nem ismerték el, ám attól még nem kellett őket elmeegógyintézetbe szállítani. Benedek hangsúlyozta, hiszen kesztyű nélkül boncolt, köztük sok prostituáltat, miért ne fertőződhetett volna meg aszexuálisan, de nőtlen emberként éppen Bécsben, még szexuálisan is. Ez a változat nagyon illúziórombolónak bizonyult, még 1968-ban is. A felhorkanás óriási volt, az Orvosi Hetilap sorban hozta a személyeskedésig fajuló vitát, pedig Benedek Istvánnak volt igaza. E sorok írója megtalálta rá később az írásbeli bizonyítékot a kortársak tollából (12).

A Semmelweis-könyv több kiadást ért meg, lefordították németre, azóta alapműnek számít. Antall József szerint Benedek három legfontosabb műve a Lamarck és kora, a Semmelweis és kora és az Arany-

ketrec. Ezt még múzeumi főigazgatóként mondta, de véleménye a későbbi miniszterelnöknek sem változott. Ugyanezen évben jelent meg a Párizsi szalonok, Julie de Lespinasse naplója, Benedek István tolmácsolásában. Ez a kitűnő könyv háttérbe szorult a Semmelweis-ügy mögött. Pedig páratlan érdekességgel elevenedik meg előttünk a felvilágosodás századának minden nagyszerűsége és esendőse. A mindennapi élet, benne pletykák, intrikák, nyílt vagy titkos szerelmek, ugyanilyen jellegű hatalmi harcok. Az enciklopédisták tablója, a briliáns szellemi élet és a lázadó nyomor, a hanyatló Róma hangulatával, amely végül a Nagy Francia Forradalomba torkollott. A szellemi tárlón Voltaire, Diderot, D’Alambert, Holbach, Helvetius, Rousseau, másrészt a romlott erkölcsű XV. Lajos király, Pompadour marquíz, Geoffrinné, Madame du Barry. A külföldiek közül II. Katalin cárnő, II. Frigyes porosz király, az angol filozófus Hume, a körkép távolról sem teljes. A helyszín Versailles és Párizs, de főképpen egy bizonytalan származású hölgy, Julie de Lespinasse szalonja. Izgalmasan regényes kor, amely nemcsak megtörténhetett, hanem meg is történt.

A Három ing (1966) című kisregény a tudathasadásos elmebaj keletkezésének tudatos ábrázolása. A fűlszöveg szerint: „az elmeorvosi szaktudás, a pszichológiai érzék és az írói kvalitás hármassága segítette hozzá az írókat, hogy e háttörő témát az olvasó számára élvezetessé tudja tenni!”. Mégsem tartozik az író legolvasottabb könyvei közé. Érdekes vállalkozás a rejtélyes című Csineva. Az orvosíró fiatalon, mint szenvedélyes hegymászó, sokat bolyongott az Alpokban. Főleg az osztrák, de a svájci és a francia részében, azt követték az itáliai Dolomitok. Az újépítő mérnök-feltaláló Andreas Hofer szűkebb hazájában, Tirol híres csúcsai, hegyi tavai között, igyekezett elűzni unalmát, ahol furcsa kalandokba keveredett. Egy fiatal osztrák hölgy által hagyja magát egy színpadláson elcsábítani, majd mit sem sejtve, pénzlopás gyanújába keveredett. Végül, mint mániákus hallgató és igazmondó, elmeorvosintézetbe kerül, ahol tudathasadásos elmebaj kórismével diliflepnit kapott. Szerencséjére, mert azzal szinte útlevel nélkül is tovább bolyonghatott. Mindez a harmincas évek második felének Ausztriájában játszódik, a közelgő birodalmi bekebelezés idején. Az elmeorvosintézet leírása természetesen szakszerű, akkor vezették be a szkizofréniagyógyítására a sokk-kezelést. Ismerik a budapesti Ladislaus Meduna intravénás cardiasol kezelést, az olasz Ugo Cerletti által alkalmazott elektrosokkot, amelyhez az ötletet a vágóhídi állatok elektromos elkábítása adta, végül az osztrák származású Sakel inzulinkezelését. Nálunk is alkalmazták mindhámat, de szerencsére felváltották azokat a sokkal hatásosabb és kevésbé drasztikus pszichofarmakonok.

A második kötet egy része már itthon játszódik, ekkor már az egyes szám első személyben beszélő főhős egy jómódú patikus fia, aki valahol a Felső-Tisza-vidéken segédjegyző, kriminalisztikai kötelességteljesítései között találkozik az ott szokásos arzenmérgezéssel, a neki szokatlanul csavaros falusi mellébeszélésekkel, sokismeretlenes egyenlethez hasonló gyilkosságokkal, közben bölcs buddhista tá-

vol-keleti párbeszédekkel. Végül megtudható: Csineva az a valaki, akit a főszereplő csak elképzelt, de soha nem talált meg. Az első két kötet első kiadása 1968-ban jelent meg, a harmadik kötet 15 évvel később. A főszereplő, aki eltűnt a világháború zűrzavarában, Dél-Amerikából kerül elő, szembesíti a múltat a jellel. Ez a kötet búcsú, utolsó tisztelgés a nemrég elhunyt Krisztina asszony emléke előtt.

Majd egymás után jelennek meg esszéköteti. Annyira egyéni mindenről a véleménye, hogy többen számon kérik tőle a kötelező tisztelgés szabályait. Elsőként hívta fel a figyelmet Vekerdi László kivételes értékeire. A Lélektől lélekgig (1970) válogatott kötet az addigi írásaiból. A tudás útja (szintén több kiadást ért meg és még szlovák nyelvre is lefordították) tudománytörténeti tárlat, amelyben a csillagászkortól az enciklopédistákon át a bacilusvadászokig annyian megtalálhatók, az ismétléseket mindig ügyesen kerülve. A Pusztába kiáltó szó (1974) egy magányos, majdnem Don Quijote-i alak szélmalomharca a néki „lehetőleg nem a legjobb világban”.

Izgalmas a ... mondta Krisztina (1976), a Monte Christo grófia magyar szójátéka, de nem a vadregényes If váráról, hanem az annyira kedvelt francia impresszionizmusról. Házasságuk 35. évfordulójának szép dokumentuma, kár hogy nem színes illusztrációkkal. A múzeumlátogató páros ezúttal a modern művészetről mindent összeolvasott író férj és az ösztönös jóízű feleség. Az esztétikai leírás és látvány szembesítése dialógus formájában. Az önálló vélemény felveszi a versenyt a „vajtűfűléssel”, bár ezt az író inkább provokálja imponáló referenciakészletével.

A Varázslás és orvoslás az azték, maya és inka birodalomban (1976) szintén nagy vitát váltott ki, szerencsére nem széles körben. Mert kicsiny hazánkban ezzel az egzotikus témával kevesen foglalkoztak még akkor. De vádolták Európa-központú elfogultsággal, az egzotikus etnomedicina iránti érzéketlenséggel, holott a Mandragora éppen az ellenkezőjét bizonyítja.

Irodalomtörténeti szempontból is figyelemre méltó munka a Benedek Marcellról írt, már említett életrajz (7). Életre kel előttünk a 20. század első felének magyar irodalma. A fiú szeretet úgy süt át rajta, hogy tárgyilagosságát mindig igyekszik megtartani. Beavat a műfordítás rejtelmeibe, látjuk Elek apó hősi harcát a Cimbora megmentésére, majd annak végzetes kudarcát a családra, az irodalomra, az erdélyi gyermekekre egyaránt.

Megismerjük Romain Rolland heroikus küzdelmét a háború sújtotta Európában, a két kivételes ember barátságát, levelezésének dokumentumait. A kis Rousseau-kötet a nagy író halálának 200. évfordulójára jelent meg. Többeszeri hódolat azon gondolkodó emléke előtt, akit az igazmondásban mindig példaképnek tekintett. Noha a szertelen életvitel idegen volt tőle. Ez annyira igaz, hogy az író lelke kötetben Dosztojevszkij és Thomas Mann mellett ő a harmadik kedvenc. A nagy orosz lélekbúvár iránti vonzódás érthető, mert aki pszichológiával foglalkozik, annak Shakespeare után Dosztojevszkij az igazi „kincseshánya”. A honfitársak közül Ady, Babits és Karinthy a kedvenc, és persze Arany János, Bene-

